

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԻ
ՀԱԿԱԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԵՎ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԵՄՍՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ
(1918 Թ. ՀՈՒՆԻՍ-1920 Թ. ԱՊՐԻԼ)**

Բանալի բառեր – Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, Անդրկովկաս, Թուրքիա, Անգլիա, Խորհրդային Ռուսաստան, Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումներ, պատերազմ, դիվանագիտական հարաբերություններ

1918 թ. մայիսի վերջին՝ երկարատև ընդմիջումից հետո, վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը: Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը ծնունդ առավ ներքին և արտաքին չափազանց ծանր ու հակասություններով լի պայմաններում: Նորանկախ պետությունը ձգտում էր մտնել միջազգային ասպարեզ և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ինչպես հարևան, այնպես էլ այլ պետությունների հետ: Սակայն այդ խնդիրը իրագործելու համար անհարժեշտ էր լուրջ դժվարություններ հաղթահարել:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության պատմությունը, իր արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած կտրուկ շրջադարձերով պայմանավորված, բաժանվում է երեք հիմնական փուլերի.

- 1. 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր.** դեռևս շարունակվում էր համաշխարհային պատերազմը, Անդրկովկասը զավթել էին թուրք-գերմանական զորքերը, հայ ժողովուրդը կծկված էր մի բուռ հողի վրա (շուրջ 12 հազ. քառ. կմ)՝ գաղթականներով ու սովյալներով լի:
- 2. 1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ.** ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Իր ուժը կորցրեց Օսմանյան Թուրքիայի հետ 1918 թ. հունիսի 3-ի պարտավորագիրը և հունիսի 4-ի դաշնագիրը: Քաղաքական նոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը դրսևորեց **արևմտյան կողմնորոշում**՝ ակնկալելով, որ Համաձայնության պետությունները կգնահատեն հայ ժողովրդի ներդրումը պատերազմի հաղթության գործում և հաշվի կառնեն նրա կրած մեծ զոհողությունները և կաշխատեն լուծել հայության արդար պահանջը՝ ստեղծել միացյալ ու անկախ Հայաստան: Այս փուլում Հայաստանի Հանրապետությունը, դուրս գալով շրջափակումից, շարունակեց հարաբերություններ հաստատել ոչ միայն իր հարևանների, այլ նաև Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների և այլ երկրների հետ: Հանրապետությունը աստիճանաբար ընդարձակեց

իր սահմանները՝ ներառելով գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանը (70 հազար քառակուսի կիլոմետր):

3. **1920 թ. մայիս-դեկտեմբեր.** գեներալ Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի պարտությունից հետո ավարտվեց Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների հետ նրա հարաբերությունների երկամյա գործընթացը: Քաղաքական նոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը փոխեց արտաքին քաղաքական ուղղվածությունը, այսինքն՝ սկսել բանակցել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի (պառլամենտ) երկրորդ նիստում վարչապետ Հ. Քաջազնունին ներկայացրեց կառավարության ծրագրի նախագիծը երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության ռազմավարության վերաբերյալ: Նա նշում էր. «Ես կհետևեմ մի գերակա սկզբունքի՝ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ, բոլոր հնարավոր միջոցներով խուսափելով նրանց հետ ընդհարումից: Դա թելադրված է այն հանգամանքով, որ մեր ժողովրդին, մեր երկրին անհրաժեշտ է հանգիստ, անհրաժեշտ է խաղաղություն, թեկուզ անկայուն: Մենք հյուսված ենք, ուժասպառ և ի վերջո կազմալույծ: Մենք ընդունակ չենք ուժերի հետագա լարման, մենք չենք դիմանա նոր փորձությունների: Արտաքին իրավիճակի ցանկացած նոր բարդացում սպառնում է մեզ անխուսափելի և վերջնական կործանմամբ: Մենք ջախջախված, պարտված կողմ ենք: Մենք դա պետք է հստակ գիտակցենք, միշտ հիշենք և քաջություն ունենանք համապատասխան եզրակացություն անելու:

Այս պահին մենք կարող ենք ունենալ մեկ նպատակ՝ փրկել հայ ժողովրդի բեկորները և հերոսական փորձ անել դեռևս մեր ձեռքին մնացած փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել:

Այս գիտակցությունը պետք է դառնա մեր ներկայիս արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը»¹ (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Գ. Պ.):

Իսկապես, հայ ժողովրդի այս փրկված հատվածը գերմարդկային ճիգերով փորձում էր ոտքի կանգնել, իրեն բաժին ընկած այդ փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել: Իսկ դրա համար նրան անհրաժեշտ էր խաղաղություն, այլապես չէր դիմանա նոր փորձությունների, որ սպասվում էին հարևան պետություններից, որոնք խիստ անբարյացակամ ու թշնամական վերաբերմունք էին դրսևորում հայ ժողովրդի՝ օրհասական վիճակում գտնվող այս հատվածի նկատմամբ: Ուրեմն նորաստեղծ հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը հարևան պետությունների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումն էր, որն այնքան էլ դյուրին չէր: Ընդ որում, առավել մեծ վտանգ էր ներկայացնում թուրքական

---

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 6-7:

պետության ագրեսիան, որը դեռևս չէր հրաժարվել պանթուրանական ռազմավարական ծրագրի իրականացման ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ Հայաստանը պատմական ասպարեզից վերացնելու գաղափարից:

Ծրագրի նախագծից ակնհայտ է դառնում, որ արտաքին հարաբերություններում Հայաստանի Հանրապետության համար առաջնահերթ խնդիրը Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրելիք քաղաքականությունն էր: Հ. Քաջազնունին իրավացիորեն համոզված էր, որ բոլոր հնարավոր միջոցները պետք է գործադրվեն նրա հետ հաշտության եզրեր գտնելու համար. **«Մենք հիմքեր չունենք բարեկամական զգացմունքներ տածելու Թուրքիայի նկատմամբ նրա ոչ անցյալի և ոչ էլ ներկա գործունեության համար»:** Նա՝ իբրև պետական-քաղաքական գործիչ, թերևս ամենաաթափ ու ճշմարիտ գնահատական է տալիս թուրքական քաղաքականությանը. «Թուրքիան Անդրկովկասում ևս, ինչպես Արևելյան Անատոլիայում, ձգտում է քաղաքականապես ոչնչացնել հայկական տարրը և խոչընդոտել հայկական պետության կայացմանը»¹:

Ցեղասպանությունից ու հայրենագրկումից հետո արյունաքամ հայ ժողովուրդը արդյոք ի վիճակի՞ էր այլ ուղի ընտրելու, այսինքն՝ պայքարի մեջ մտնելու Թուրքիայի դեմ: Այս էր խնդիրը, և իրատես վարչապետը գտնում էր, որ՝ ոչ: Նրա կարծիքով, եթե դեռևս ինչ-որ մի հնարավորություն կար փրկելու հայ ժողովրդի բեկորները, ապա առաջին հերթին պետք էր Թուրքիայի հետ ամեն գնով համաձայնության գալ²: Այլընտրանք չկար. դա էր թելադրում երկրի օրհասական վիճակը:

Հայության ինքնապաշտպանական բնագոյը նրան մղում էր Ռուսաստանի կողմը: Հայաստանի անկախության առաջին ամիսներին ներքին և արտաքին ծայրաստիճան աննպաստ պայմաններում հայ քաղաքական ու հասարակական լայն շրջաններում գերակայում էր Ռուսաստանի հետ բարեկամական, դիվանագիտական բնականոն հարաբերություններ հաստատելու մտայնությունը՝ անկախ նրա պետական-քաղաքական կառուցվածքից. նշանակություն չունեին որ Ռուսաստանը՝ խորհրդային՝, թե՛ ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան):

Հ. Քաջազնունու կազմած ծրագրի նախագծում ներառված էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պաշտոնական դիրքորոշումը հայրուսական հարաբերությունների վերաբերյալ, սակայն օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի երկրորդ նիստում նա այն չհրապարակեց, ինչն էլ հարուցեց պառլամենտականների դժգոհությունը: Բոլորովին պատահական չէր, որ Քաջազնունին շրջանցեց ծրագրում տեղ գտած՝ Ռուսաստանին վերաբերող հատվածը:

---

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11:

Այն պարունակում էր բավականին իրատեսական դատողություններ. «Ռուսաստանի հեռանալը Անդրկովկասից ուղղակի դժբախտություն է Հայաստանի համար: Դա մեզ համար ցանկալի չէր և եթե Ռուսաստանը երբևէ վերադառնա Անդրկովկաս, կստանա մեր աջակցությունը: **Սակայն մեր ընթացիկ քաղաքականությունը չի կարող կառուցվել ռուսական կողմնորոշման վրա:** Ներկա պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով օգնել չի կարող: Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ **Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել:**

Դա կուժեղացնի թուրքերի կասկածամտությունը, և նրանք չեն վարանի դիմելու համապատասխան միջոցների Ռուսաստանի հետ մեր համագործակցությունը խափանելու համար:... Ռուսական կողմնորոշումը քաղաքական ուղղություն է, որը կարող է անհրաժեշտ լինել ապագայում, սակայն այժմ այն կարող է հանգեցնել նոր բարդացումների...»¹:

Ինչպես նկատում ենք, Հ. Քաջազնունին բավականին սթափ է գնահատում ստեղծված իրավիճակը: Թուրքն ակնդետ հետևում էր Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական քայլերին և ամեն ինչ կաներ՝ խափանելու Ռուսաստանի հետ նրա մերձեցումը՝ կանգ չառնելով և ոչ մի միջոցի առջև: Սակայն դա չէր նշանակում, թե ընդհանրապես մերժվում էր ռուսական գործոնի դերը հայ ժողովրդի կյանքում: Պարզապես այդ պահին պահանջվում էր զգուշավոր քաղաքականություն: «Այսպիսին է քաղաքականությունը, որը ես մտադիր եմ վարելու, – եզրափակում է Հ. Քաջազնունին: – Այն թելադրված է այսօրվա իրավիճակից: Եթե իրավիճակը փոխվի, իսկ դա մեր օրերում կարող է պատահել ամեն րոպե, և քաղաքական ուղու կտրուկ շրջադարձի կարիք զգացվի, այդժամ ես իմ տեղը կզիջեմ այլոց, որոնք ավելի լավ կգնահատեն ստեղծված իրադրությունը և երկիրը կտանեն նոր ճանապարհով...»²:

Ի վերջո հարց է ծագում, թե Հ. Քաջազնունին ինչու դա չիրապարակեց խորհրդարանում: Բանն այն է, որ կառավարության ծրագրում հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին հատվածի հրապարակումը հղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով: Այն կարող էր առիթ տալ Թուրքիային ռազմական նոր գործողություններ սկսել Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Դեռևս 1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում հայկական պատվիրակության ղեկավար Ա. Խատիսյանը Թուրքիայի ճնշման ներքո ստորագրել էր մի փաստաթուղթ և ստանձնել որոշակի պարտավորություն. «Հայաստանի հաշտության պատվիրակությունը, Ձերդ գերազանցության հետ անձնական բանակցությունների հիման վրա և Օսմանյան կայսրության ու Հայաստանի միջև հաշտության և բարեկամության պայմանագրի կնքման կապակցու-

---

¹ Նույն տեղում, թ. 12:

² Նույն տեղում, թ. 15:

թյամբ պատիվ ունի հավաստիացնելու հետևյալը. **Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է պատերազմի ամբողջ ընթացքում չպահպանել և ոչ մի դիվանագիտական կապեր այն պետությունների հետ, որոնք գտնվում են պատերազմական վիճակում Օսմանյան կայսրության հետ»**¹: Ինչպես երևում է այդ փաստաթղթից, Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորվում էր մի կողմից՝ պատերազմի ամբողջ ընթացքում կապեր չունենալ Համաձայնության պետությունների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի հետ, մյուս կողմից՝ հանրային կարծիքին ներկայացնել այդ փաստաթուղթը, ինչը նշանակում էր փորձության ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարկը, որովհետև «ռուսահայերը, գրում է Ա. Ջամալյանը,՝ երագում էին ռուսական տիրապետության վերադարձի մասին»²:

Իսկ ի՞նչ նկատի ունեւ Հ. Քաջագունին, երբ ծրագրում նշում էր, թե «ներկա պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով օգնել չի կարող»: Բանն այն է, որ վերջինս այդ ժամանակ ներքաշված էր քաղաքացիական պատերազմում, և խորհրդային, կամավորական ու Կուլչակի հակամարտ ուժերից որևէ մեկի վերջնական հաղթանակը դժվար էր կանխատեսել:

Արտաքին աշխարհից լրիվ կտրված Հայաստանի Հանրապետությունը, հարկադրաբար խախտելով 1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում ստորագրած պարտավորագիրը և հունիսի 4-ի պայմանագրի կետերը, խիստ գաղտնի և զգուշորեն փորձում էր ուղիներ որոնել՝ **հարաբերություններ հաստատելու Ռուսաստանի թե՛ խորհրդային և թե՛ ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ՝ անտեսելով այդ երկրում ընթացող քաղաքացիական արյունալի պատերազմը**:

Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու մի շարք լուրջ դրդապատճառները և անհապաղ լուծում պահանջող բազմաթիվ խնդիրները երկրի անկախացման առաջին ամիսներին այնքան բարդ ու բազմազան էին, որ չէին կարող անուշադրության կամ անտարբերության մատնվել Հայաստանի խորհրդի և կառավարության կողմից: Այն իրականացնելու նպատակով վերջիններս կարևորում էին Ռուսաստանի աջակցությունը:

1. Ապավինելով Ռուսաստանի բարյացակամ վերաբերմունքին՝ Հայաստանի Հանրապետության նորակազմ կառավարությունը փորձում էր ճանաչել տալ իր անկախությունը և ապահովել ինչպես խորհրդային, այնպես էլ ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ բարեկամական հարաբերությունները:

---

¹ Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 32, թ. 6, **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2006, էջ 59:

² «Հայրենիք», 1924, հունիս, էջ 78:

2. Հույսեր էին տածում, թե Ռուսաստանը որևէ կերպ կգապի Ադրբեյջանի ու Վրաստանի թշնամական գործողությունները, Թուրքիայից մշտապես սպառնացող վտանգը:
3. Շրջափակման մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունը ակնկալում էր Ռուսաստանից ներկրել հացահատիկ, զենք, զինամթերք և կենսականորեն անհրաժեշտ այլ ապրանքներ:
4. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մտահոգված էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտյան ռազմաճակատից, գերմանական ու ավստրո-հունգարական զորությունից տուն վերադարձող ցարական նախկին բանակի հազարավոր հայ սպաների ու զինվորների ճակատագրով, որոնք կուտակվել էին Ռուսաստանի հարավում՝ հայրենիք տեղափոխելու ուղիներ որոնելով:
5. Կարևորվում էին նաև Խորհրդային Ռուսաստանի և հարավի՝ Դոնի, Կուբանի, Թերեքի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական համայնքներին օժանդակելու, ինչպես նաև նրանց մտավոր ուժերը և նյութական միջոցները հայրենիքի համար օգտագործելու խնդիրները: Հայաստանի Հանրապետության և Կուբանի երկրամասի ու Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցության»^{*} միջև ապրանքափոխանակության իրականացումը անհետաձգելի լուծում պահանջող հարցերից էր: Հայաստանի կառավարությունը նախատեսում էր Եկատերինոդար ուղարկել հայկական կոնյակ, սպիրտ, բամբակ, կաշի և այլ արտադրանք, իսկ այնտեղից ստանալ հաց, սննդամթերք, զենք և այլ ապրանքներ:
6. Ռուսաստանի հետ կապերի հաստատման կարևոր պատճառներից մեկը, անշուշտ, գաղթականության խնդիրների հրատապ և հիմնավոր լուծումն էր:

Խորհրդային պատմագրության մեջ իշխող էր այն սխալ տեսակետը, թե Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու փորձեր չի ձեռնարկել և մասնակցել է նրա դեմ մղվող պայքարին: Սակայն իրողությունն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական ուժերի համար, ճիշտ է, բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն անընդունելի էր, սակայն, ելնելով երկրի շահերից, նրանք ձգտում էին բարեկամական, բնականոն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ոչ միայն ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների, այլև Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ անկախ նրանց քաղաքական կառուցվածքից:

Սակայն Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերու-

---

^{*} Օրենսդիր և գործադիր գործառույթներ իրականացնող մարմին:

թյուններ հաստատելու հանրապետության դիվանագիտական ջանքերը հաջողություն չունեցան¹:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը լուրջ ջանքեր գործադրեց՝ Կուրանում հակախորհրդային կառավարության և Ռուսաստանի հարավում նոր ձևավորված զինված ուժերի հրամանատարության հետ կապեր հաստատելու համար՝ ակնկալելով նրանց աջակցությունը հայ ռազմագերիներին և գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու, հաց, սննդամթերք, ռազմամթերք ձեռք բերելու և այլ խնդիրներ լուծելու գործում:

Սակայն Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ կապեր հաստատելու համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել բազմաթիվ դժվարություններ: **Նրանք չէին ընդունում ռուսական նախկին կայսրության կազմից անջատված անկախ պետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի գոյության փաստը:** Բայց և այնպես Կուրանի երկրամասի կառավարությունը և Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը Հայաստանի Հանրապետությանը հաց տալու խնդրանքին վերաբերվել են բարյացակամորեն՝ պատրաստակամություն հայտնելով թույլատրել դրա արտահանումը: Սակայն ինչպես հայտնի է, հացը Հայաստան հասցնելու ճանապարհին կային լուրջ խոչընդոտներ հատկապես Վրաստանով անցնելիս: Չնայած ձեռնարկված միջոցներին՝ Հայաստան էր հասնում հացի, սննդամթերքի և այլ ապրանքների փոքր խմբաքանակ: Վրաստանը Կուրանից առաքած ապրանքի մի մասը կամ ամբողջը բռնագրավում էր: 1918 թ. նոյեմբերի վերջին հաջողվեց Կուրանի երկրամասից Վրաստանով Հայաստան փոխադրել 100000 փութ հացահատիկ, որ աննշան քանակություն էր երկրի ծով կարիքները բավարարելու համար²:

Այսպիսով, հանրապետության գոյության առաջին փուլում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) Հայաստանի հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների հետ կրում էր կիսապաշտոնական, գաղտնի բնույթ: Հայաստանի կառավարությունը խուսափում էր նրանց հետ որևէ քաղաքական դաշինք կնքելուց և փորձում էր հարաբերությունները սահմանափակել առևտրատնտեսական շրջանակներում՝ հացահատիկ, սննդամթերք, զինամթերք և առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ ներկրելով, ինչպես նաև հայ ռազմագերիներին և գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելով:

1918 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունը թևակոխեց իր գոյության երկրորդ փուլը (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ): Այն պայմանավորված էր շրջադարձային կտրուկ իրադարձություններով: Ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Թուրքիայի պարտությունը պատերազմում նշա-

¹ Մանրամասն տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2011, էջ 61-71:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 553, թ. 14:

նակում էր Օսմանյան կայսրության փաստական կապիտուլյացիա Համաձայնության պետությունների առջև: Նոյեմբերի 11-ին իր պարտությունը ընդունեց նաև Կայզերական Գերմանիան: Համաձայն հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոս նավահանգստում կնքված զինադադարի 11-րդ հոդվածի՝ թուրքական զորքերը պետք է հեռանային Անդրկովկասի ամբողջ տարածքից¹: Բրիտանական զորամասերը 1918 թ. նոյեմբերի վերջերից սկսեցին մաս-մաս մուտք գործել տարածաշրջան՝ փոխարինելով թուրքական հեռացող զորքերին:

Նոյեմբերին ուժը կորցրել էին նաև Օսմանյան Թուրքիայի հետ 1918 թ. հունիսի 3-ի պարտավորագիրը և հունիսի 4-ի դաշնագիրը: Փաստորեն քաղաքական նոր պայմաններում այդ հարաբերությունները նոր ընթացք ստացան: Եթե հանրապետության գոյության առաջին փուլում, ինչպես վերը նշվեց, դրանք կրում էին գաղտնի, կիսապաշտոնական բնույթ, ապա Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը ազատ էր տնօրինելու իր արտաքին քաղաքականությունը՝ հարաբերություններ հաստատելու ոչ միայն իր հարևանների, այլ նաև այլ երկրների հետ:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ստեղծված քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները դրսևորեցին **արևմտյան կողմնորոշում**՝ ակնկալելով, որ Համաձայնության պետությունները պատերազմը հաղթական ավարտի հասցնելու գործում կգնահատեն հայ ժողովրդի ներդրումը և հաշվի կառնեն նրա կրած մեծ զոհողությունները, տարածքային կորուստները, կցուցաբերեն բարի կամք և կաշխատեն լուծել հայության արդար պահանջը՝ ստեղծել միացյալ ու անկախ Հայաստան: Այս առումով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մեծ ակնկալիքներ ուներ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից:

Այս փուլում Ռուսաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը խիստ տարակարծությունների տեղիք տվեց: Հանրապետության քաղաքական ուժերի համար բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն անընդունելի էր, սակայն այն ձգտում էր բարիդրացիական, բնականոն հարաբերություններ հաստատել ոչ միայն Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների, այլև խորհրդային իշխանությունների հետ: Ինչպես արդեն նշվել էք, Հայաստանի անկախացման առաջին ամիսներին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հանրապետության դիվանագիտական ջանքերը հաջողություն չունեցան: Քաղաքական նոր՝ Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի հարավի շահերի

---

¹ Տե՛ս Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 538:

բախման պայմաններում պաշտոնական Երևանը ձեռնպահ մնաց Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելուց, քանի որ այն կարող էր խիստ բացասական հետևանքներ ունենալ հանրապետության համար: Եթե Անգլիան չէր հանդուրժում անգամ իր «բարեկամ» Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների հետ Հայաստանի Հանրապետության բարեկամությունը, ապա իր պոտենցիալ թշնամու՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություն հաստատելու փորձերը կարող էին ծանր հետևանքներ ունենալ երկրի համար: Գոյություն ունեւր նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանք. խորհրդա-թուրքական մերձեցման պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վերաբերմունքը Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ, մեղմ ասած, բարյացկամ չէր կարող լինել:

Ռուսաստանի հետ կապերը պահպանելու մի շարք լուրջ դրդապատճառներ և հրատապ լուծում պահանջող բազմաթիվ խնդիրներ կային նաև հանրապետության գոյության այս երկրորդ շրջանում:

Ռուսաստանի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական շրջաններում կային իրարամերժ մտտեցումներ: Իրականում ո՞րն էր Հայաստանի Հանրապետության ու նրա ղեկավարության վերաբերմունքը: Ունենալով մեծ ակնկալիքներ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից՝ Հայաստանի Հանրապետությունը կողմնորոշվեց դեպի Արևմուտք, սակայն չէր ցանկանում հարաբերությունները խզել Ռուսաստանի հետ, այլ ձգտում էր ստանալ նրա բարյացակամ վերաբերմունքն ու աջակցությունը իր առջև ծառայած ծայրահեղ բարդ խնդիրները լուծելու գործում: Այդ առնչությամբ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «Մեր նպատակն է ապահովել մեր անկախությունը եւ որոշ յենարան գտնել Ռուսիոյ մէջ»¹: Այնուհետև նա նշում է. «Ո՞ր Ռուսաստանի հետ խօսել եւ որի՞ բարեկամութիւնը ապահովել: Այդ ժամանակ կային երեք Ռուսաստան՝ Դենիկինի, Կոլչակի, Լենինի: Երեքն ալ համահասար ուժեղ, երեքն ալ նոյնքան հաւանականութիւններ ունէին որ տէրը պիտի դառնան ամբողջական Ռուսաստանի, բայց երեքն ալ միմեանց թշնամի: Երեք Ռուսաստանների հանդէպ, մեր վերաբերմունքը և սպասելիքները եղած են նոյնատեսակ, առանց գերադասելու մէկին կամ միւսին, առանց նրանց ներքին պայքարին մասնակցելու կամ պայմանաւորելու օժանդակելու մէկին միւսին դէմ»²: Պատմական այդ պահին հայ դիվանագիտությունը իր ջանքերն ուղղել էր դեպի Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումները, ավելի որոշակի՝ հարավի հակախորհրդային ուժերը՝ Ա. Դենիկինի իշխանությունը, և փորձում էր ստանալ նրա աջակցությունը: Սակայն Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի Գերագույն

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Ե, Թեհրան, 1982, էջ 262:

² Նույն տեղում:

գլխավոր հրամանատարությունը և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությունը», հավատարիմ իրենց «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» քաղաքական ծրագրին, Անդրկովկասի, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես անկախ պետության գոյությունը դիտում էին իբրև ժամանակավոր երևույթ, մինչև վերջնական հաղթանակը բոլշևիզմի՝ խորհրդային իշխանության դեմ: Այդ հանգամանքը ստիպում էր Հայաստանի կառավարությանը ծայրահեղ զգուշավորություն ցուցաբերել Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» նկատմամբ: Վերջիններս շարունակում էին Հայաստանի Հանրապետությունը դիտել իբրև ռուսական նահանգ՝ 1914 թ. սահմաններով: Ռուսաստանը թեև ցնցվում էր քաղաքական վայրիվերումներից, բայց չէր հրաժարվում Անդրկովկասից: Դա բխում էր ռուսական պետության կայսերապաշտական քաղաքականության տրամաբանությունից՝ անկախ «կարմիրներ-սպիտակներ» հակամարտությունից: Սակայն Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետությունն անդրդվելի էին և համառոտեն ամեն ջանք գործադրում էին՝ պահպանելու ձեռք բերած անկախությունը և անվտանգությունը:

Անշուշտ, դա ձեռք բերվեց վիթխարի ջանքերի գնով, բազմաթիվ խոչընդոտներ հաղթահարելու, շրջահայաց ու ճկուն արտաքին քաղաքականություն իրականացնելու շնորհիվ: Հակառակ ռուսական ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների համառ պահանջի՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ միայն հայտարարեց իր անկախությունը, այլև այն ամրապնդեց՝ ընդունելով «Միացյալ և անկախ Հայաստանի» մասին հռչակագիրը:

Իրականացնելով զգույշ ու հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն՝ Հայաստանի Հանրապետությունը դաշինքի մեջ չմտավ Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի հետ և չնայած նրա հետ ունեցած երկամյա բարեկամական հարաբերություններին՝ սահմանափակվեց ռազմատեխնիկական ու առևտրատնտեսական կապերի շրջանակներով՝ նպատակ ունենալով առաջին հերթին ապահովել ծանր վիճակում գտնվող երկրի անվտանգությունը, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների ներկրումը, ինչպես նաև հայ ռազմագերիներին ու գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելը:

Բացահայտելով Հայաստանի Հանրապետության հարևանների՝ իր դեմ լարած որոգայթներն ու դավերը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, հանուն երկրի անվտանգության, հրաժարվեց միանալ Վրաստանի և Ադրբեջանի հակառուսական ռազմական դաշինքներին (1919 թ. հունիս-սեպտեմբեր)¹ ու քաղաքական այլ խաղերին, որոնք ուղղված էին ոչ միայն Կամավորական բանակի և ընդհանրապես Ռուսաստանի, այլև, փաստորեն, Հայաստանի

---

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 287-349:

Հանրապետության դեմ: Ստեղծված պայմաններում միանգամայն արդարացված էր արդեն քննություն բռնած չեզոքության քաղաքականությունը:

Ինչպես վերը նշվեց, հանրապետության գոյության առաջին փուլում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) հայ-ռուսական հարաբերությունների հաստատման հիմնական խոչընդոտը 1918 թ. հունիսի 3-ի փաստաթուղթն էր, որով Հայաստանը Թուրքիայի առջև պարտավորություն էր ստանձնել պատերազմի ամբողջ ընթացքում դիվանագիտական հարաբերություններ չունենալ Համաձայնության երկրների և Ռուսաստանի հետ: Սակայն քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում՝ հանրապետության գոյության երկրորդ փուլում (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ), հայ-ռուսական հարաբերություններում կարճ ժամանակ անց ծագեց նոր խոչընդոտ՝ պայմանավորված տարածաշրջանում անգլիական զորամասերի մուտքով:

Կարևոր է նկատել, որ քողարկվելով խաղաղարարի առաքելությամբ՝ Անգլիան թաքցնում էր իր իրական նպատակը՝ հաստատվել Անդրկովկասում: Տարածաշրջանում նրա բոլոր քայլերը ուղղված էին դրան:

Դեռ 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրի համաձայն՝ Ռուսաստանը բաժանվել էր ազդեցության ոլորտների: Մեծ Բրիտանիան տնօրինելու էր Հյուսիսային Կովկասը, Անդրկովկասը, Թուրքեստանը, Ֆրանսիայի վերահսկողության ոլորտ էին անցնելու Բեասարաբիան, Ուկրաինան, Ղրիմը և Դոնբասը¹:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Կովկասը Ռուսաստանից վերջնականապես մեկուսացնելու և իր ազդեցությունը այնտեղ հաստատելու ծրագրին, քանի որ այն մեծ նշանակություն ուներ նրա համար՝ որպես ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող տարածաշրջան, որը պետք է դառնար բոլշևիկների՝ դեպի Մերձավոր Արևելք առաջխաղացումը կանխող արգելապատնեշ: Իսկ Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական հետաքրքրությունը, անշուշտ, նաև նավթն էր²:

Անդրկովկասում հաստատվելու և իր ռազմավարությունը իրականացնելու համար Մեծ Բրիտանիան, բնականաբար, պետք է հաղթահարեր տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը և հասներ այն բանին, որ Անդրկովկասն այլևս չընդգրկվեր նրա կազմում: Ուստի պատահական չէր գեներալ Ջ. Ուոքերի հայտարարությունը. «**Անգլիացիները չեն կարող թույլ տալ Ռուսաստանի հետ Անդրկովկասի վերամիավորվելուն ուղղված որևէ քարոզչություն**»: Դա անգլիական գեներալը պատճառաբանում էր այս կերպ. «Խաղաղության վեհաժողովը Անդրկովկասի պետական կառուցվածքի

---

¹ Ст' у Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71, оп. 35, д. 195, л. 151:

² Ст' у Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т. 1, М., 1957, с. 274-276, 279-280, Черчилль У., Мировой кризис, М., 1932, с. 157:

հարցի լուծումը դեռևս չի տվել»¹: Այս ամենը լույս է սփռում այն հարցի վրա, թե ինչու բրիտանական զինվորական հրամանատարությունն ամեն կերպ խոչընդոտում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հարաբերություններ չհաստատի գեներալ Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ: Առաջին հայացքից թվում է անհասկանալի, թե այդ դեպքում ինչու Համաձայնության պետությունները և առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան ստանձնել էին պարտավորություն՝ ամեն կերպ օգնելու գեներալ Ա. Դենիկինին: **Իհարկե, նպատակն այն չէր, որ վերջինիս միջոցով վերականգվեր Ռուսական կայսրությունն իր նախկին սահմաններով, այլ այն, որ գեներալ Ա. Դենիկինը տապալեր խորհրդային իշխանությունը:** Մեծ Բրիտանիան Անդրկովկասում այնպիսի խորամանկ քաղաքականություն էր վարում, որ շփոթության մեջ էր գցում անգամ գեներալ Ա. Դենիկինին: Ուշագրավն այն էր, որ Համաձայնության պետությունները վերջինիս անվերապահորեն օգնելու պարտավորություն էին ստանձնել: Հայերին թվում էր, թե «դաշնակից» Մեծ Բրիտանիայի զինվորների ներկայությունն Անդրկովկասում կապահովի կայուն խաղաղություն, ազգամիջյան հակամարտությունները և տարածքային վեճերը արդարացի լուծում կստանան: Հայերը համոզված էին, որ Առաջին աշխարհամարտում թափած արյունը գուր չի կորչելու. մոտեցել է հատուցման երկար սպասված ժամը, և Համաձայնության պետությունների կառավարությունները կկենսագործեն իրենց խոստումները: Բրիտանական զորամասերի մուտքը տարածաշրջան (մինչև 1919 թ. առաջին ամիսները) ոգևորություն և մեծ հույսերի պատրանք ստեղծեցին անգամ Հայաստանի Հանրապետության առանձին ղեկավարների և քաղաքական գործիչների շրջանում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Առաջին աշխարհամարտի հոգեբանական ազդեցության տակ դեռ շարունակում էր Ռուսաստանի հարավը համարել Համաձայնության պետությունների դաշնակից՝ իր բարեկամ: Նա չկարողացավ ժամանակին և ճիշտ գնահատել պատերազմի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիայի քողարկված, երբեմն բացահայտ հակառուսական զավթողական ձգտումները Անդրկովկասում: «Չէր գիտակցում կամ չէր կամենում գիտակցել,– գրում է Ռուբեն Դարբինյանը,– քաղաքական այն պարզ ճշմարտությունը, թե ռուսը, որին նա բարեկամ է համարում, անհամեմատ աւելի մեծ թշնամի է դաշնակից պետութեանց համար, քան թուրքը: Հետևաբար բարեկամութիւնը ռուսի հետ կասկածելի եւ վտանգաւոր էր դարձնում նաեւ հայի դիրքը եւ քաղաքականութիւնը դաշնակից մեծ տէրութեանց աչքում»²:

---

¹ Деникин А., Очерки русской смуты. В 3-х книгах. Кн. 3/ т. 4, т. 5. Вооруженные силы Юга России, М., 2003, с. 204:

² Դարբինյան Ռ., Ռուսական վտանգը, Երևան, 1991, էջ 76:

Մեծ Բրիտանիան չէր հանդուրժում Հայաստանի Հանրապետության բարեկամական կապերը Ռուսաստանի հարավի հետ և նրան համարում էր անուղղելի ռուսասեր, անվստահելի մի տարր Անդրկովկասում: Իր ռազմավարական նպատակն իրագործելու համար Մեծ Բրիտանիան բնականաբար պետք է ապավիներ տարածաշրջանի ժողովուրդների աջակցությանն ու համակրանքին: **Հայերը նրան վստահություն չէին ներշնչում ավանդական ռուսական կողմնորոշման պատճառով:** Բրիտանական զինվորական հրամանատարությունը Անդրկովկասի մուսուլման բնակչությունը դիտում էր իբրև ավելի հավատարիմ, հակառուսական ավելի վստահելի տարր: «Անդրկովկասի թիրաքութիւնը բրիտանական զորահրամանատարութեան օրով ավելի նպաստավոր պայմանների մեջ է գտնվում, – գրում է Ս. Տիգրանյանը, – քան գերման-օսմանյան հաղթական օկուպացիայի ժամանակ: ... **Անգլիացին չէ հավատում հային, ավանտաբար համարելով սրան անուղղելի ռուսասեր, ռուսական օրիենտիցիայի անհողտոտ հետամտող...** Բնորոշ է, որ գեներալ Ֆորստիե Ուոկկերի պահանջով կամավորական զորաբանակի ներկայացուցիչը (գնդապետ Լեալի – *Չ. Պ.*) հեռացավ Երեվանից դեպի Եկատերինոտար, այդ մի նոր փաստ է ապացուցանելու Անգլիայի ունեցած վերաբերմունքը դեպի Ռուսիայի ներկայությունը Անդրկովկասում: Այն համարումն ու այս վերաբերմունքն է, որ տրամադրում է բրիտանական զորահրամանատարությանը չնպաստել մեր ուժերի կազմակերպմանը ու զորեղացմանը թյուրքության դեմ Անդրկովկասում, որովհետեւ թյուրքն է նրա աչքում անվստահելի պատվարը Ռուսիայի դեմ այստեղ»¹:

1918 թ. դեկտեմբերին սկսված հայ-վրացական պատերազմում բախվեցին Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի ու նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» շահերը: Կամավորական բանակը ձգտում էր պատերազմի հարմար առիթը օգտագործել իր ազդեցությունը Անդրկովկասում ընդլայնելու և սևծովյան ափերը գրավելու համար: Իսկ բրիտանական զինվորական հրամանատարությունը գեներալ Ա. Դենիկինի ռազմավարությունը խափանելու և հայերի ռուսամետությունը չեզոքացնելու նպատակով օգնեց Վրաստանին: Սրանով էին պայմանավորված նաև վրացական և անգլիական հետախուզության համատեղ աշխատանքը և նրանց հարաբերությունների էլ ավելի սերտացումը²:

Գեներալ Ջ. Ուոքերը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին հայտնում է, որ «հայ-վրացական պատերազմը հայերը սկսել են Կամավորական բանակի հետ դաշնակցած և նպատակ են ունեցել վերացնել Վրաստանի անկախությունը»: Նա նաև նշել է. «Չեմ

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 43, թ. 2-3:

² Ст. в Российский государственный военно-исторический архив, ф. 39540, оп. 1, д. 44, л. 19:

թույլ տա Վրաստանի դեմ դուրս գալ»¹: Իսկ գեներալ Վ. Թումսոնը հունվարի սկզբին Բաքվում Մ. Պապաջանյանի հետ հանդիպման ժամանակ վրոդոված ասել է, որ «հայերն առաջինը սկսեցին պատերազմը, որին նախօրոք պատրաստվել էին և վրացիներին անակնկալի բերեցին ... հայոց բանակի սպաները միաժամանակ համարվում են Կամավորական բանակի ծառայողներ, օրինակ գնդապետ Մ. Զինկևիչը: Հայերը ամեն ինչ անում են, որ իրենց դոները փակեն»²: Իսկ գեներալ Մ. Արեշովի հետ դեկտեմբերի 28-ի հանդիպման ժամանակ Ջ. Ուոքերը ժպտալով ասել է. «Շարունակենք պատերազմը ... դա, իհարկե, Հայաստանի ցանկությունը չի լինելու»³:

Գեներալ Ա. Դենիկինը, անդրադառնալով հայ-վրացական պատերազմին, գրում է, որ պատերազմի ժամանակ անգլիացիները երկրորդ անգամ վերջնագրով պահանջեցին մինչև դեկտեմբերի 19-ի կեսգիշերը դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Այդ օրը կովոդ կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր առավել բարենպաստ ռազմավարական իրավիճակ ստեղծել իր համար և ծանր մարտեր մղեց⁴: Կեսգիշերին մոտ «հաջողությունը ակնհայտորեն հայերի կողմն էր, – գրում է Ա. Դենիկինը:– Պատերազմող կողմերին թելադրված պայմանները հայերի համար ծանր էին և անարդարացի: Նրանք գորքերը ետ էին քաշում իրենց նախկին դիրքերը, այնինչ վրացիները մնում էին իրենց դիրքերում: Բորչալուի գավառում պետք է ձևավորվեր հայ-վրացական խառը վարչակազմ, իսկ գրեթե ամբողջովին հայաբնակ Ախալքալաքի գավառը պետք է հանձնվեր Վրաստանին, որը նրանք պետք է ղեկավարեին անգլիացիների վերահսկողությամբ: Ասես դիտմամբ ստեղծվում էին թշնամության և դժգոհության օջախներ»⁵:

Հայ-վրացական խորհրդածողովում (հունվարի 9-ից 17-ը) բրիտանական զինվորական հրամանատարության ղիվանագիտական ճնշմամբ⁶ որոշվեց Բորչալուի գավառի տարածքը հայտարարել «չեզոք գոտի»: Լոռին բաժանվում էր երեք մասի: Հյուսիսային մասը տրվում էր Վրաստանին, հարավայինը՝ Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ միջին մասում հաստատվում էր խառը կառավարում: Ախալքալաքի շրջանը հայերը պետք է վերադարձնեին վրացիներին⁷: Հայ-վրացական հիմնահարցը լուծվեց հոգուտ Վրաստանի: **Հարկ չկա ապացուցելու, որ պատերազմը ավարտվեց Հայաստանի Հանրապետության հաղթանակով՝ տարածքային ձեռքբերումներով, սակայն բրիտանական զինվորական հրամանատարության պարտադրանքով այն վե-**

¹ Государственный архив Российской Федерации (այսուհետև՝ ԳԱՐՓ), ֆ. 446, օպ. 1, ձ. 9, լ. 44-45.

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, մաս I, թ. 75-76:

³ Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 962, թ. 2:

⁴ Տե՛ս Դеникин А., նշվ. աշխ., էջ 221:

⁵ Նույն տեղում, էջ 221-222:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 75, թ. 20:

⁷ Տե՛ս ԳԱՐՓ, ֆ. 446, օպ. 1, ձ. 9, լ. 34:

րածվեց դիվանագիտական պարտության: Դրանով անգլիացիները մեկ անգամ ևս շեշտում էին, որ այդ պարտությունը հայերի ռուսամետության հետևանք էր: Մ. Արզումանովը 1919 թ. մարտի 22-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին ուղղված գաղտնի զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ անգլիացիները «**բացեիբաց ինձ ասում էին, որ եթե հայ-վրացական խորհրդածողովի ժամանակ աջակցում էին վրացիներին, ապա միայն այն պատճառով, որ համոզված էին, որ հայերը գործում են գեներալ Ա. Դենիկինի հրամանով**»¹: Այստեղ ևս անգլիացիները քողարկում էին իրենց դիրքորոշման իրական դրդապատճառը. պարզապես վրացիներն անգլիացիների համար վստահելի տարր էին Անդրկովկասում, ունեին խիստ հակառուսական ու հակահայկական դիրքորոշում: Անգլիացիները ամեն առիթով պարբերաբար շեշտում էին այդ հանգամանքը: Թեև Ռուսաստանի հետ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական հարաբերությունները չէին կարգավորվում, սակայն գեներալ Ջ. Ուոքերը Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին «**բացահայտ սպառնում էր, որ եթե հայերը Կամավորական բանակի հետ հարձակվեն Վրաստանի վրա, ապա նա իր զինական ուժով կպաշտպանի նրան**»²: Հայկական կողմը ստիպված էր անմիջապես հակահարված տալ անգլիացիների այդ ստահող պնդումներին և ապացուցել, որ հայերը չեն համագործակցել գեներալ Ա. Դենիկինի հետ վրացիների դեմ պայքարում:

1920 թ. մարտի վերջին գեներալ Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակը վերջնականապես պարտվեց: Ապրիլի 18-ին լուծարվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը կից Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և վերջինիս կից «Հատուկ խորհրդակցության» զինվորական ներկայացուցչությունը Երևանում³: Փակվեց Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կարևոր էջը, ավարտվեց Ռուսաստանի խորհրդային և ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ նրա հարաբերությունների երկամյա գործընթացը: Հայաստանի Հանրապետությունը թևակոխեց իր գոյության երրորդ փուլը (1920 թ. մայիս-դեկտեմբեր): Առջևում էր պատմական նոր ժամանակաշրջան, որը պահանջում էր արտաքին քաղաքական նոր կողմնորոշում, նոր մոտեցումներ, որոնք կբխեին հայ ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու, նրա հետագա գոյատևման շահերից: Բնականաբար պահանջվում էր փոխել Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական ուղղվածությունը, այսինքն՝ բանակցություններ սկսել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4003, ց. 2, գ. 963, թ. 85:

² ГАРФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 63.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, թ. 18:

Гегам Петросян – Сравнительный анализ отношений Республики Армения и антибольшевистского правительства Юга России (июнь 1918 г. – апрель 1920 г.)

История Первой Республики Армения, обусловленная резким поворотом событий во внутренней и внешней политике, разделяется на три основных этапа:

1. Июнь-ноябрь 1918 г.: отношения правительства Армении и Антибольшевистского правительства Юга России носили полуофициальный характер. 3 июня 1918 г. в Батуми Ал. Хатисян под давлением турок подписал обязательство, согласно которому Республика Армения обязалась в ходе Первой мировой войны не иметь связей со странами Антанты, в том числе и с Россией.

2. Декабрь 1918 г.-апрель 1920 г.: закончилась Первая мировая война. Утратило силу обязательство 3 июня. В новых политических условиях Республика Армения проявила западный подход, однако продолжила устанавливать отношения с Антибольшевистским правительством Юга России и с другими странами.

3. Май-декабрь 1920 г.: после поражения Добровольческой армии генерала А. Деникина закончился многолетний процесс отношений с Антибольшевистским правительством Юга России. В новых политических условиях Республика Армения изменила направленность внешней политики, т.е. начала переговоры с Советской Россией.

Gegham Petrosyan – Comparative Analysis of the Relationship between the Government of the Republic of Armenia and the Anti-Bolshevik Government of Southern Russia (June, 1918 – April, 1920)

The history of the First Republic of Armenia is divided into three main stages, due to the sharp turns in its internal and external policies:

1. June-November, 1918: Armenia's relations with the anti-Bolshevik governments of Southern Russia were of semi-formal secret character. On June 3, 1918 in Batumi Al. Khatisyan signed a contract under the Turkish side's pressure according to which the Republic of Armenia was obliged not to have contacts with the countries of the Agreement, including Russia, throughout the First World War.

2. December, 1918-April, 1920: World War I ended. June 3 contract lost its validity. Under the new political conditions, the Republic of Armenia displayed Western orientation, but continued to establish relations with the anti-Bolshevik governments of Southern Russia and other countries.

3. May-December, 1920: After the defeat of the Volunteer Army of General A. Denikin, the two-year process of its relations with Russia's anti-Bolshevik governments ended. Under new political conditions, the Republic of Armenia changed its foreign policy orientation starting to negotiate with Soviet Russia.